

FUNDAMENTE ALE LIBERTĂȚII RELIGIOASE CARE GARANTEAZĂ CONVIEȚUIREA PAȘ- NICĂ ÎNTRE OAMENI

Asist. univ. dr. Emanuel DOBRIN

Institutul Teologic Creștin după Evanghelie „Timotheus”

din București, Romania

edobrin75@gmail.com

ABSTRACT: Foundations of Religious Freedom that Guarantee Peaceful Coexistence Among People.

Religious freedom represents an essential element of coexistence in a pluralistic and democratic society. Without it, society would become a space where everything is imposed through force and violence. The article explores the foundations of this freedom in human relationships, starting from human dignity and the right to freedom of conscience. It also analyzes the role of interreligious dialogue, mutual respect, the distinction between conviction and coercion, as well as the contribution of pluralism and historical memory to the consolidation of this right. The importance of state neutrality, education for diversity, and the recognition of freedom as an expression of the human relationship with the transcendent is emphasized. The approach is interdisciplinary, combining philosophical, sociological, psychological, theological, and legal arguments in order to outline a coherent framework for understanding and defending religious freedom as a foundation of social peace.

Keywords: *religious freedom, human dignity, freedom of conscience, interreligious dialogue.*

Introducere

Libertatea religioasă reprezintă una dintre cele mai profunde expresii ale autonomiei și manifestării condiției umane, precum și un pilon fundamental al societăților democratice contemporane. Boicotarea libertății religioase este caracteristică regimurilor dictatoriale și reprezintă o barieră complexă în calea dezvoltării societăților democratice. Departe de a fi un drept izolat sau pur formal, libertatea religioasă implică o rețea complexă de con-

diții și concepții filozofice, juridice și sociale, care permit coexistența pașnică între convingeri religioase diverse. Tocmai aici intervine dilema: cum pot conviețui pașnic indivizi cu convingeri și credințe religioase diferite? Realitatea arată că, acolo unde societatea s-a divizat pe criterii religioase, ia naștere și se amplifică un conflict în care majoritatea religioasă exercită presiuni, interdicții și persecuții asupra minorității religioase. Prin urmare, dilema conviețuirii pașnice între persoane cu convingeri religioase diferite poate fi rezolvată doar prin înțelegerea câtorva concepte esențiale, care pot fi considerate fundamente ale libertății religioase.

Din perspectivă teologică, libertatea religioasă reflectă caracterul divin al respectării voinței umane, fiind astfel un dar și o chemare universală, nu un drept rezervat majorității sau minorității. Fără a discuta aspectul moral sau imoral al alegerilor, este clar că Dumnezeu oferă omului libertatea de alegere chiar și în perspectiva relației cu El, acesta fiind punctul în care se conturează esența etosului religios. Filozofia consideră că societatea trebuie să permită exprimarea ideilor, inclusiv a celor religioase, tocmai pentru ca adevărul să poată fi evidențiat prin confruntare și dialog. Acest fapt arată că libertatea religioasă este esențială, fiind un indicator al progresului rațional și etic al societății. Un exemplu relevant este întâlnirea din Areopagul atenian dintre Sfântul Apostol Pavel și gânditorii greci (Fapte 17:19). Din perspectivă psihologică, studiile arată că indivizii care își pot exprima deschis convingerile, inclusiv cele religioase, au o sănătate mentală mai bună. Prin urmare, o societate care oferă libertate religioasă, inclusiv minorităților, contribuie la protejarea echilibrului psihologic al tuturor cetățenilor, nu doar al celor majoritari.

Pe lângă acestea, apare și conceptul religios în sine, un concept care poate orienta societatea fie spre război, fie spre pace. Chiar dacă fenomenul convertirilor de la o religie la alta este o realitate constantă, libertatea religioasă — chiar și în forma ei interschimbabilă — trebuie afirmată ca un drept inalienabil al ființei umane. Pentru ca această idee să devină un pilon important al societății, este necesară afirmarea câtorva fundamente pe care trebuie așezată libertatea religioasă.¹ Mai mult, într-o societate pluralistă și tot mai tensionată confesional, înțelegerea acestor fundamente nu mai este

1 Ioan-Gheorghe Rotaru, "Libertatea religioasă – temelie a demnității umane", în Daniela Ioana Bordeianu, Erika Androne, Nelu Burcea, *Manual pentru liderul Departamentului de Libertate religioasă*, Casa de editură "Viață și Sănătate", București, 2013, pp. 210-215.

doar o necesitate teoretică, ci și una practică. Printre aceste fundamente se numără demnitatea umană, dreptul la libertatea de conștiință, separarea clară între convingerea personală și constrângerea instituțională, dialogul, respectul reciproc și toleranța, neutralitatea statului în materie religioasă, precum și educația pentru înțelegerea diferențelor religioase. Toate acestea contribuie la modelarea unei societăți în care diversitatea religioasă nu este percepută ca o amenințare, ci ca o expresie legitimă și liberă a credinței personale.

Aceste principii sunt viabile în contextul apelului la libertatea religioasă doar pentru acele religii care nu pun în pericol existența umană, nu îndeamnă la război și nu au ca scop exterminarea celor care gândesc diferit. Mai mult, pluralismul convingerilor, libertatea de manifestare publică a credinței, precum și memoria istorică a persecuțiilor religioase justifică necesitatea unei protecții ferme a acestui drept fundamental. Experiențele istorice arată că, acolo unde libertatea religioasă este suprimată, urmează adesea marginalizarea, violența și regresul democratic. În schimb, societățile care apără acest drept creează un climat favorabil dialogului, respectului și coeziunii civice. Libertatea religioasă nu este un privilegiu al majorității, ci o garanție pentru toate vocile, inclusiv pentru cele minoritare sau incomode. În acest context, prezentul articol își propune să analizeze câteva dintre fundamentele pe care se construiește libertatea religioasă în relațiile dintre oameni.

1. Demnitatea umană

Totul pornește de la modul în care este înțeleasă demnitatea umană. Alterată de factori precum rasa, sexul, religia, situația economică, condițiile medicale și politicile sociale, demnitatea umană pare un concept perimat, valorificat doar de către privilegiații rasei umane - un privilegiu al celor puternici, nu un drept al tuturor. Această percepție distorsionată afectează profund relațiile dintre indivizi și reduce principiile fundamentale ale coexistenței pașnice la simple enunțuri, lipsite de forță normativă sau relațională. „Discuția despre demnitatea umană nu este un joc de cuvinte sau o matrice literară așezată într-un limbaj subtil sau într-un codice secret, ci este tocmai experiența de „a fi” a ființei umane, indiferent de contextul istoric, politic, social sau de altă natură.”² De aceea, nu trebuie uitat că „individul

2 E. Dobrin, „Human Dignity, First-Order Factor of Human Personality”, in RAIS Conference vol. 1, 8-9 august 2024, pp. 109-117, aici p. 110. DOI:10.5281/zenodo.13712784

nu este niciodată un simplu purtător de interese și intenții, ci, indiferent de percepția celorlalți despre demnitatea lui, face întotdeauna parte dintr-o structură împletită din relații și responsabilități.”³ Ca reper în construcția libertății religioase, demnitatea trebuie recunoscută ca universală, inalienabilă și independentă de orice criteriu exterior, inclusiv cel religios. În opinia lui Ciopașiu, conceptul demnității umane duce și la o serie de implicații etice, fiind unul dintre fundamentele teologice ale implicării sociale.⁴

Demnitatea umană stă la baza tuturor drepturilor ale ființei umane, inclusiv a libertății religioase. Aici trebuie clarificată problematică „tuturor drepturilor”, pe care Witte o vede astfel: „Demnității umane trebuie să i se atribuie anumite limite dacă se dorește ca aceasta să rămână o fundație solidă pentru edificiul dreptului omului [...] nu orice bun trebuie să devină parte a demnității umane și nu orice aspirație trebuie să devină obiectul revendicării drepturilor omului.”⁵ Ronald Dworkin propune înțelegerea demnității umane, ca „sanctitate a vieții”,⁶ în timp ce alți filozofi sugerează că demnitatea umană ar trebui definită în contextul de a avea împlinite nevoile de bază.⁷

Eticienii creștini au fundamentat înțelegerea demnității umane pe ideea biblică de „imago Dei” (Gen 1:26). Conform acestei viziuni, demnitatea umană presupune că ființele umane au dreptul de a fi tratate cu respect, deoarece ele se află într-o relație specială cu Dumnezeu, Creatorul. Ca urmare, această relație om - Creator revendică libertatea religioasă a ființei umane. Libertatea omului de a-și căuta sensul existențial, de a crede și de a se închina divinității nu este doar un drept social, ci o expresie a vocației sale de a răspunde chemării divine. Negarea acestei libertăți echivalează, în

3 B. Vogel, E. Herms, E. M. Honecker, *Human dignity. Christian responsibility as a basis for the practice of politics*, transl. P. Slotkin, Konrad Adenauer Stiftung, Berlin, 2007, p. 28

4 M. Ciopașiu, *Pe urmele lui Dumnezeu în Ferentari*, Tritonic, București, 2020, pp. 107-108.

5 J. Witte Jr., *God's Joust, God's Justice. Law And Religion In The Western Tradition*, Eerdmans, Grand Rapids, 2006, pp. 46-48.

6 R. Dworkin, *Life's dominion – An argument about abortion and euthanasia*, Harper Collins, Hammersmith, 1993, pp. 238-240.

7 A. Gewirth, „Human dignity as the basis of rights”, in *The constitution of rights – Human dignity and american values*, eds. Michael J. Meyer and William Parent, Cornell University Press, Ithaca, 1992, pp. 25-32. Martha Craven Nussbaum, *Frontiers of justice: Disability, nationality, species membership, the tanner lectures on human values*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 2006, pp. 35-43.

logica eticii creștine, cu o negare a însăși imaginii lui Dumnezeu în om. Ca o dimensiune practică, doctrina creștină „Imago Dei” a stat la baza demersului abolirii sclaviei în Imperiul Britanic⁸, inițiativă ce a fost urmată apoi și de alte țări,⁹ fiind una dintre cele mai mari reforme sociale din istorie. Prin urmare, libertatea religioasă nu este doar o chestiune de toleranță socială, ci o consecință a unei antropologii sacre, a demnității umane care există prin creație și care nu are nevoie de justificări sociale. „Libertatea religioasă presupune existența tuturor valorilor umane, mai ales din perspectiva înțelegerii ei în creștinismul biblic.”¹⁰ Acesta este un argument solid pentru apărarea demnității umane în fața oricărei forme de opresiune religioasă.

Demnitatea umană este parte a fundamentului pe care se întemeiază libertatea religioasă din mai multe motive. Omul are o valoare absolută, susține gândirea umanistă și filosofia kantiană, o valoare care presupune libertatea de a căuta și de a alege, inclusiv în plan religios. A nega libertatea religioasă a ființei umane înseamnă a-i nesocoti demnitatea și a o reduce la un obiect, la ceva ce, opțional, poate fi constrâns sau anihilat. Dreptul de a avea credință în Dumnezeu și de a o exprima liber reprezintă modul în care demnitatea se manifestă atât în sfera metafizică, cât și în cea perceptibilă. Însă, fără recunoașterea demnității, credința devine manipulabilă, iar istoria dovedește că, acolo unde demnitatea umană nu este respectată, religia este deturnată în scopuri ideologice și folosită pentru justificarea războaielor. Respectul pentru demnitatea umană implică refuzul de a forța conștiința cuiva, chiar și, presupus, „în numele adevărului”. Nelson Mandela oferă un bun exemplu despre modul în care libertatea de conștiință poate sta la baza politicilor unui stat. O dată cu preluarea președinției în Africa de Sud, el a promovat dreptul fiecărui cetățean de a-și alege religia, spre deosebire de regimul anterior al apartheidului, care a folosit religia ca pe o formă de segregare.¹¹

8 M. Ciopașiu, „Argumentele teologice care au stat la baza demersului lui William Wilberforce de abolire a sclaviei în Imperiul Britanic”, în *Jurnal Teologic*, Vol. 18, Nr. 2, 2019, pp. 83-105, aici p. 105.

9 M. Ciopașiu, „Contribuția doctrinei Imago Dei la procesul abolirii sclaviei în Imperiul Britanic”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, Vol. 9, Nr. 1, 2021, pp. 419-433, aici p. 422, <https://doi.org/10.5281/zenodo.6560035>

10 E. Dobrin, „Valori umane și libertate religioasă”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, Nr. 3, Editions IARSIC, Les Arcs, 2022, pp. 380-387, aici p. 381.

11 M. Ciopașiu, „Nelson Mandela – un model al reconcilierii ca expresie a integrității și libertății de conștiință”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, Vol. 8, Nr. 2, 2020, pp. 412-424, aici p. 422, <https://doi.org/10.5281/zenodo.6354153>

Declarația Universală a Drepturilor Omului, Art. 1 și Art. 18 leagă libertatea religioasă de demnitatea fiecărei ființe umane,¹² recunoscând-o astfel ca ceva inerent omului. Demnitatea devine, astfel, în mod universal, fundamentul legal, moral și filozofic care susține libertatea religioasă într-o societate democratică. Această recunoaștere implică faptul că libertatea religioasă nu este fabricată sau acordată de către stat, ci trebuie garantată de acesta. Ea nu depinde de apartenența la o majoritate confesională, ci de simplul fapt de a fi om. Prin urmare, orice limitare arbitrară a libertății religioase constituie o încălcare directă a demnității persoanei. Ca urmare, societatea ar trebui să înțeleagă că relațiile pașnice nu se construiesc pe conformitate religioasă, ci pe respectarea demnității fiecărei persoane.

Societatea ar trebui să înțeleagă că relațiile pașnice nu se construiesc pe conformitate religioasă, ci pe respectarea demnității fiecărei persoane. De fapt, conformismul religios forțat duce adesea la excludere, resentimente și conflicte, deoarece ignoră diversitatea naturală a convingerilor umane, inclusiv a celor religioase. Atunci când fiecare persoană este recunoscută și tratată cu demnitate, indiferent de religia sa, se creează un cadru de respect reciproc, în care oamenii pot conviețui pașnic. Aceasta nu exclude însă pocăința.

2. Libertatea de conștiință

Împreună cu demnitatea umană, libertatea de conștiință constituie o parte din fundamentul indispensabil al libertății religioase. „Marii autori cărora lumea le datorează libertatea religioasă, atâta câtă are ea astăzi, au afirmat cel mai adesea libertatea de conștiință ca pe un drept incontestabil, negând cu hotărâre că o ființă umană ar trebui să dea seama în fața altora de credințele sale religioase.”¹³ Ca urmare, procesele de judecată între indivizi nu pot fi justificate pe baza diferențelor religioase. „Ar mai fi de adăugat că libertatea conștiinței face parte din așa numitele drepturi naturale ale omului, preexistente, în opinia unor autori, consacrarilor în norme constituționale sau de altă natură.”¹⁴

12 https://www.ohchr.org/sites/default/files/UDHR/Documents/UDHR_Translations/rum.pdf, accesat la 18 aprilie 2025.

13 J. S. Mill, *Despre libertate*, Ed. a III-a, Humanitas, București, 2014, p. 55.

14 G. Istodor, „Libertatea de conștiință - darul special al Creatorului pentru om. Abordare interdisciplinară”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, Vol. 8, nr. 1, Editions IARSIC, Les Arcs, 2020, pp. 33-49, aici p. 39.

Un pas important făcut în istorie arată că libertatea de conștiință a fost cea care a orientat gândirea medievală într-o direcție ce avea să deschidă treptat perspectiva libertăților revendicate în zilele noastre. A susține libertatea de conștiință și a o înțelege ca fundament al libertății religioase înseamnă a recunoaște că forul lăuntric al fiecăruia este inviolabil și nu poate fi supus controlului sau sancțiunii exterioare. Autorii menționați în text au fost promotori ai unei gândiri care a separat conștiința de constrângerile impuse de stat sau de biserică, implicit libertatea de conștiință de impunerile sociale. Perspectiva lor aduce normalitate și deschide calea spre o lume în care credința nu este impusă social sau cultural, ci este aleasă liber. Astfel, libertatea religioasă devine o consecință directă a libertății de conștiință, iar orice formă de presiune asupra convingerilor religioase reprezintă o încălcare gravă a acestei libertăți. În societate, respectarea acestui principiu este esențială pentru conviețuirea pașnică și pentru implicare socială. Martin Luther King ilustrează, prin acțiunile sale civice, modul în care libertatea de conștiință se poate manifesta printr-o implicare activă a bisericii în societate, având un discurs bazat pe adevărurile teologice izvorâte din Sfânta Scriptură.¹⁵

Legătura dintre conștiință și religie este susținută de percepția că religia este, în primul rând, o convingere interioară, formată în spațiul profund și inviolabil al conștiinței personale, acolo unde se nasc cele mai intime și profunde credințe ale ființei umane. Aceasta deoarece, așa cum spunea Heidegger, conștiința este „un apel tăcut la potențialul nostru de a fi noi înșine”.¹⁶ Libertatea conștiinței, la rândul ei, este unul dintre cele mai vechi drepturi naturale recunoscute în filozofia politică și include dreptul fiecărei persoane de a practica orice religie sau de a nu practica niciuna. Toate acestea sunt posibile doar într-un cadru în care conștiința este protejată. Astfel, orice manifestare religioasă autentică își are rădăcina în libertatea de conștiință. José Casanova, citat de Gill, afirmă: „Libertatea religioasă, în sensul libertății de conștiință, este cronologic prima libertate precum

15 M. Ciopașiu, „Lupta lui Martin Luther King Junior pentru demnitate umană și libertate religioasă”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, Vol. 7, Nr. 1, 2019, pp. 292 - 303, aici, p. 301, <https://doi.org/10.5281/zenodo.6409995>.

16 C. Juthberg, S. Eriksson, A. Norberg, K. Sundin, „Perceptions of conscience in relation to stress of conscience,” in *Nursing Ethics*, vol. 14, nr. 3, 2007, pp. 329-343, <https://doi.org/10.1177/0969733007075868>.

și condiția prealabilă a tuturor libertăților”.¹⁷ Fără această libertate, religia însăși devine vulnerabilă, iar orice manifestare religioasă riscă să devină un act de conformism impus, nu expresia sinceră a credinței. Fără respectarea conștiinței personale, nu pot exista nici libertate de exprimare, nici libertate de asociere în plan religios.

Libertatea conștiinței este, așadar, un drept natural, recunoscut de-a lungul timpului.¹⁸ Ea garantează autenticitatea alegerii religioase, făcând ca religia și experiența religioasă să fie un act de libertate, nu un produs al constrângerii. Prin urmare, protejarea libertății de conștiință reprezintă o condiție esențială pentru o relație armonioasă între oameni. Potrivit lui Robert Schuman, însă, „drepturile omului și ale cetățeanului, pe care le-au proclamat și popularizat raționaliștii secolului al XVIII-lea, sunt de esență creștină”.¹⁹ Ca urmare, religia — creștină, în acest caz — este piatra de temelie inclusiv a libertății de conștiință. Griffiths surprinde această diferență astfel: „Toate tradițiile religioase conțin câteva elemente de adevăr, dar există o singură religie absolută și adevărată; toate religiile vorbesc ceva despre calea salvării, dar există o singură cale. Hristos este Calea, Adevărul și Viața și nimeni nu poate veni la Tatăl decât prin El.”²⁰ Acest adevăr nu elimină posibilitatea ca și creștinismul, prin dialog, să poată învăța lucruri valoroase din alte religii.

Protejarea libertății conștiinței umane asigură neutralitatea societății, în sensul în care statul și societatea, respectând și protejând această libertate, nu favorizează nicio credință și nu solicită justificări pentru convingerile fiecăruia. Această neutralitate, la fel ca libertatea de conștiință, este esențială pentru garantarea libertății religioase. Un astfel de fundament susține relații pașnice între indivizii unei societăți, deoarece elimină presiunea socială și presupusa nevoie de control asupra convingerilor personale. Atunci când nimeni nu este forțat să se conformeze unor norme religioase impuse, tensiunile interindividuale legate de diferențele de credință se re-

17 A. Gill, *The Political Origins of Religious Liberty*, Cambridge, University Press, 2008, p. 33.

18 Ioan-Gheorghe Rotaru, “A look at how the concept of human rights has evolved over time”, *Journal for Freedom of Conscience (Jurnalul Libertății de Conștiință)*, Vol. 11 No. 2 (2023), pp.825-874.

19 R. Schuman, *Pour l'Europe*, ed. a IV-a, Les éditions Nagel SA, Genève, 2005, p. 54.

20 B. Griffiths, *The Golden String: An Autobiography*, Templegate Pub, Illinois, 1980, pp. 176-177.

duc sau chiar dispar. Astfel, respectarea libertății de conștiință creează un spațiu comun de respect, un teren de încredere și toleranță, în care fiecare poate trăi și coopera cu ceilalți, chiar dacă are convingeri religioase diferite. Societățile care plasează respectul față de conștiința umană pe un plan prioritar evită conflictele între majorități și minorități religioase, oferind tuturor o bază egală de apartenență socială și religioasă.

3. Dialogul

Libertatea religioasă nu înseamnă doar să crezi ceea ce dorești, ci și să poți exprima, explica sau apăra convingerile tale, motiv pentru care dialogul este esențial în asigurarea unor relații armonioase între oameni cu percepții și credințe religioase diferite. „Coexistența religiilor determină societatea să caute noi metode de acomodare a preferințelor religioase și credințelor fiecăruia.”²¹ Astfel, dialogul trebuie privit nu doar ca un instrument, ci ca o condiție esențială a libertății religioase. Prin dialog se creează un spațiu în care alteritatea poate fi respectată, nu suprimată. Ca principiu general al dialogului între adepții diferitelor religii, trebuie reținut că scopul este ca fiecare poziție religioasă să își păstreze valorile și convingerile morale proprii, în timp ce rămâne deschisă față de valorile morale și spirituale ale celorlalte orientări religioase. Dacă discuția are loc în interiorul creștinismului, puntea dialogală este mai ușor de construit, deoarece fundamentul teologic al credinței este comun. Prin „fundament teologic al credinței comune” se înțelege, în acest context, concepția despre Dumnezeu (atributele Sale). Dialogul trebuie să fie un schimb între poziții și perspective care au, în mod fundamental, același statut și sunt, prin urmare, relativ egale. Însă trebuie recunoscut faptul că dialogul interreligios are încă mari lacune, atât în ceea ce privește argumentarea, cât și în ceea ce privește critica argumentării. Istoria arată că, chiar și în cadrul religiilor de orientare creștină, cultura dialogului a fost greu acceptată. De regulă, majoritatea a încercat să suprimă opinia și practica religioasă a minorității, mai ales în contextul regimurilor politice care susțineau această formă de segregare religioasă. Ca urmare, „factorul social are un rol important în desfășurarea vieții religioase.”²² În acest sens, se poate discuta despre ce anume, în mod specific, din

21 B. Ardelean, *Evaluarea spiritualității creștine europene în postmodernism*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 2011, p. 130.

22 I. Bunea, *Psihologia rugăciunii*, Limes, Cluj-Napoca 2002, p. 81.

cadrul factorului social trebuie luat în considerare, consolidat sau reformat, în vederea susținerii unor relații armonioase între oamenii care își exprimă liber și firesc libertatea religioasă.

Dialogul facilitează înțelegerea diferențelor existente între diverse credințe. Într-o lume cu tradiții religioase multiple, dialogul interreligios reprezintă cheia coexistenței pașnice. Astfel, „dialogul, atunci când este înțeles corect, nu este un compromis cu eroarea, ci un proces de îmbogățire prin care fiecare religie se deschide către adevărul care poate fi găsit în cealaltă religie, iar cele două părți cresc împreună în căutarea comună a adevărului.”²³ Dialogul este puntea dintre identitate și conviețuire; oamenii cu identități religioase diferite pot trăi în pace unii cu alții. „Credința ca și convingere adâncă, informează intelectul și orientează comportamentul, având astfel un efect indirect asupra societății și relațiilor cu semenii.”²⁴ Toleranța, în cadrul dialogului și interacțiunii religioase, nu înseamnă aprobare, ci recunoașterea dreptului celuilalt de a fi diferit.

Dialogul presupune recunoașterea celuilalt ca subiect liber și demn; el nu poate exista fără reciprocitate, fără acceptarea dreptului celuilalt de a crede diferit și de a se exprima liber. Dincolo de simpla comunicare, dialogul devine un act de respect. Dilema fundamentală este legată de modul în care se poate dialoga fără a renunța la valorile religioase personale. Sau, mai bine spus, care sunt aspectele religioase ce pot fi aduse în discuție pentru ca dialogul să fie constructiv.

Nu putem ieși din istorie, tradiție și context atunci când ne raportăm la știință sau religie. Cu toții suntem formați și influențați de circumstanțele complexe ale existenței, educației, istoriei și mediului din care provenim. Acest lucru nu înseamnă că nu putem depăși aceste condiționări și transforma „prejudecățile” noastre; putem face acest lucru, iar acesta este tocmai rolul dialogului și al valorii conversației interpersonale, în special în domeniul interacțiunii interreligioase.²⁵

Dialogul înlocuiește forța brută, fie ea verbală sau de altă natură, cu puterea argumentului. Acolo unde există dialog, nu mai este loc pentru coerciție religioasă, convertiri forțate, ostracizare sau tăcere impusă. Prin dialog, diferențele doctrinare sau de practică religioasă sunt discutate, nu

23 B. Griffiths, *The Marriage of East and West: A Sequel at The Golden String*, Hymns Ancient & Modern Ltd, Illinois, 1982, p. 25.

24 Ardelean, *Evaluarea...*, p. 133.

25 D. A. Lane, *Stepping stones to other religions. A Christian Theology of inter-religious dialogue*, Orbis Books, Maryknoll, New York, 2011, p. 48.

negate, iar convingerile celuilalt sunt ascultate, nu combătute prin violență sau intimidare. Dialogul favorizează învățarea reciprocă și permite, în anumite situații, identificarea unor puncte comune, chiar și între perspective profund diferite. Astfel, el devine un pilon al conviețuirii pașnice într-o societate pluralistă. În absența dialogului, tensiunile se pot adânci, iar libertatea religioasă riscă să fie subminată de intoleranță și exclusivism.

4. Separarea între sfera convingerii și sfera constrângerii

Credințele religioase nu trebuie impuse prin forță socială, juridică sau politică. Nimeni nu trebuie persecutat sau favorizat în funcție de convingerile religioase. Însă libertatea de manifestare publică a religiei trebuie asigurată nu doar prin dreptul de a crede în privat, ci și prin dreptul de a trăi, exprima și practica religia în spațiul public. „Cultura este o performare a convingerilor și valorilor absolute ale omului, un mod concret de punere în scenă a propriei religii.”²⁶ Ca urmare, separarea conceptuală între convingere și constrângere este fundamentală pentru asigurarea libertății religioase și pentru construirea unei relații armonioase cu ceilalți.

În procesul maturizării, omul își construiește o serie de convingeri și credințe, inclusiv de natură religioasă. Acestea sunt idei sau concepte în care crede, pe care le susține și le consideră valide pentru sine și, uneori, chiar pentru alții. Unele convingeri sunt preluate de la persoane apropiate, în timp ce altele se formează în mod autonom, în urma procesului de reflecție personală. În ceea ce privește libertatea religioasă, aceasta presupune și posibilitatea de a schimba religia sau practica religioasă, în favoarea uneia care pare mai convingătoare. Întregul proces trebuie să aibă loc în mod liber, fără exercitarea vreunei presiuni asupra individului.

Constrângerea, pe de altă parte, presupune exercitarea unei presiuni asupra ființei umane în scopul schimbării religiei personale. Ea se manifestă prin diverse interdicții sau prin anularea unor drepturi, toate având ca scop forțarea acceptării unei alte religii. Convingerea izvorăște din interior, în timp ce constrângerea vine din exterior, fără participarea conștientă sau liberă a individului. Ceea ce se exprimă prin libertatea religioasă trebuie să fie un act liber, nu o reacție la presiunea exterioară. Libertatea și practica

26 K. J. Vanhoozer, „Lumea – bine pusă în scenă? Teologia, cultura și hermeneutica”, în D.A. Carson, John D. Woodbridge (Ed.), *Dumnezeu și cultura. eseuri scrise în onoarea lui Carl F.H. Henry*, Editura Cartea Creștină, Oradea, 2006, pp. 13-45, aici p. 14.

religioasă se construiesc pe alegere, nu pe forțare. Convingerea creează sens și dă naștere unei exprimări autentice, pline de semnificație – omul trăiește și transmite ceea ce crede cu adevărat. Prin urmare, pentru ca o anumită practică religioasă să fie liber acceptată, este nevoie de convingere, nu de constrângere. De altfel, cel puțin în cazul cultelor evanghelice, credința se transmite prin convingere, iar convingerea conduce la convertire.

Încercarea de a defini convertirea conduce la abordări din perspective diferite. Psihologia o definește ca „o schimbare radicală și subită a credințelor religioase, valorilor și practicilor legate de acceptarea unui nou angajament religios”²⁷ sau discutând despre aspectul religios convertirea este „o schimbare perceptibilă în realitatea religioasă a cuiva, o auto-transformare conștientă care este adesea exprimată și proclamată public.”²⁸ Astfel, convertirea religioasă este un act profund personal, care implică o transformare interioară conștientă și liberă. Libertatea religioasă devine, așadar, esențială pentru ca omul să poată trăi sincer și asumat propria convingere. Orice formă de presiune exercitată asupra acestui proces anulează însăși autenticitatea convertirii.

Din perspectiva lui Clark, convertirea este „acel tip de evoluție sau dezvoltare spirituală ce implică o schimbare apreciabilă de direcție, privind concepțiile religioase și comportamentul. Cel mai evident și specific, acesta denotă un episod emoțional subit, cu caracter edificator, care poate fi profund sau superficial, deși poate surveni și ca un proces gradual”²⁹ În definitiv, cel convins, se convertește „de la” un sistem de semnificații „la” alt sistem de semnificații, convertirea însemnând ruperea de cel dintâi și adoptarea celui nou.³⁰ Ca urmare, libertatea religioasă presupune această asumare conștientă a unui sistem de gândire și practicarea ritualurilor specifice.

În perspectiva unor relații armonioase între semeni, libertatea religioasă trebuie să fie un act de convingere personală, nu de constrângere. Fiecare persoană are dreptul să-și aleagă liber credința, fără teama de presi-

27 J. A. Saliba, *Understandings New Religious Movements*, Alta Mira Press, Walnut Creek, 2003, p. 103.

28 B. Beit-Hallahmi & M. Argyle, *The Psychology of Religious Behavior, Belief and Experience*, Routledge, London, 1997, p. 114.

29 W. H. Clark, *The Psychology of Religion: An Introduction to religious Experience and Behavior*, Macmillan, New York, 1958, p. 191.

30 P. M. Davies & L. R. Rambo, „Converting. Toward a Cognitive Theory of religious Change”, în K. Bulkeley (editor) *Soul, Psyche, Brain. New Direction in the Study of Religion and Brain – Mind Science*, Palgrave, New York, 2005, p. 159.

uni sociale, politice sau instituționale, iar respectul față de credința celuilalt reprezintă o condiție esențială pentru o societate pașnică. Convertirea reală, profundă, nu poate fi grăbită sau impusă, ci trebuie să izvorască dintr-o convingere sinceră.

5. Memoria istorică a persecuțiilor religioase

Concepția potrivit căreia religiile creează conflicte se bazează pe două presupuneri: (1) prin natura ei, religia este fundamental înclinată spre violență și (2) generează invariabil conflicte între oameni. Însă, din perspectiva religiei creștine, Mântuitorul Isus Hristos a prezis persecuția, dar niciodată exercitată de creștinism asupra altor grupări religioase, ci întotdeauna îndreptată împotriva creștinismului (Luca 21:17). Ca urmare, „rolul și locul religiozității în societate a fost permanent analizat, în general, datorită implicațiilor sociale și de securitate, insuficiente pentru o înțelegere complexă a tuturor fenomenelor conexe”.³¹ Cu toate acestea, societatea nu ar trebui să uite dramele prin care a trecut umanitatea, ca urmare a interdicțiilor impuse de majoritatea religioasă minorității religioase.

Intoleranța religioasă a provocat numeroase războaie de-a lungul istoriei. Tensiunile și violențele înregistrate la nivel mondial, în ultimii ani ne conduc automat cu gândul la necesitatea reafirmării importanței pe care statele trebuie să o acorde promovării libertății de religie și credință în vederea asigurării unui climat de pace și securitate în comunitățile multiculturale și multireligioase.³²

Este evidențiată o realitate istorică dureroasă: intoleranța religioasă a fost adesea o sursă majoră de conflicte și suferință umană. De-a lungul istoriei, persecuțiile, cruciadele, inchizițiile și epurările religioase au demonstrat cât de periculos poate deveni fanatismul atunci când este legitimat politic sau social. Aceste episoade tragice nu trebuie uitate, ci asumate ca lecții colective. Tocmai această amintire a dramelor religioase ar trebui să constituie un fundament solid pentru promovarea libertății religioase în prezent.

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, activitatea Inchiziției a ajuns să fie dominată de cazuri de erezie minoră. Creștini erau aduși în fața

31 Ardelean, *Evaluarea...*, p. 121.

32 T. Corlățean, „O perspectivă diplomatică asupra libertății de religie și credință”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, Editura Universitară, București, 2013, pp. 17-26, p. 21.

tribunalelor pentru blasfemie, bigamie sau sodomie, pentru ieșiri ignorante legate de credință, pentru credințe superstițioase și pentru comportament moral lax. Ei primeau pedepse corespunzătoare faptelor lor: penitență publică, amendă sau muncă în galerele spaniole. În ochii ierarhiei catolice, scopul justifica mijloacele: acela de a extinde misiunea Bisericii și de a impune o adeziune absolută la structurile ei de credință.³³

Statul are responsabilitatea morală și juridică de a crea un cadru în care pluralismul religios să fie recunoscut, respectat și protejat. Reafirmarea libertății religioase nu este un lux democratic, ci o condiție esențială a păcii sociale. Tensiunile interreligioase contemporane arată că nu este suficientă o toleranță pasivă, ci este nevoie de politici active de protejare a libertății religioase. Memoria suferințelor istorice trebuie să inspire acțiuni concrete în prezent. „Violarea libertății religioase agravează situația conflictuală, generează tensiuni sociale și dă naștere unor acte reprobabile, deoarece religia oferă un puternic suport ideologic, fiind un *instrumentum regni* al politicii de agresiune în sfera relațiilor internaționale.”³⁴ Pentru a înțelege mai bine oroarea numită „Inchiziție”, prin care Biserica Catolică a decimat comunități întregi, redau un fragment scris de Karen Sullivan:

În mantia sa neagră și tunica albă, inchizitorul se apropia de oraș călare pe catârul său, înconjurat de gărzile sale înarmate, de asistenți și de slujitor. După ce se întâlnea cu preotul local și cu alți oficiali, se îndrepta spre biserică, unde enoriașii fuseseră chemați să se adune. Cu o voce tare și clară, le predica celor adunați despre credința catolică și despre ereticii din regiune care predicau doctrine contrare acesteia. Atât de periculoși erau acești eretici, avertiza el, încât papa și superiorul ordinului său religios îl autorizaseră să ia măsuri împotriva oricui fusese convertit la credința lor sau doar implicat în secta acestora, fie că asistase la predicile lor, îi primise în casă sau le trimisese daruri. Cei care rămâneau încăpățânați în convingerile lor eretice își condamnavă atât trupul, cât și sufletul, spunea el, dar cei care se căiau de greșelile lor aveau să găsească Biserica milostivă. În următoarele câteva săptămâni, într-o cameră închisă, îi primea pe cei care doreau să vină la el și să-și mărturisească păcatele legate de erezie, cu asigurarea că vor primi o penitență ușoară. Ca semn al sincerității căinței

33 H. Rawlings, *The Spanish Inquisition*, Blackwell Publishing, Malden MA, 2006, p. 16.

34 P. Johnson, *O istorie a lumii moderne*, Editura Humanitas, București, 2005, pp. 598-599.

lor, de la acești penitenți se aștepta să ofere informații despre implicarea altor persoane în secta eretică, astfel încât și aceștia să poată fi aduși înapoi la credință. [...] După ce perioada de grație ajungea la final, inchiizitorul îi convoca pe acei oameni care fuseseră acuzați de către penitenți și care nu se prezentaseră de bunăvoie în fața lui. Întâlnirea cu inchiizitorul avea loc în cameră, în prezența doar a notarului și a celor doi martori oficiali, iar aceste persoane erau interogate în legătură cu implicarea lor în sectele eretice. [...] Pentru că Biserica nu ucide și nu varsă sânge, inchiizitorul nu avea niciun rol în procedurile din ziua următoare, când autoritățile civile își pronunțau propria judecată împotriva ereticilor și îi ardeau de vii în fața mulțimii.³⁵

Cu greu ne putem imagina așa ceva în secolul XXI, însă istoria recentă arată că pasul către anihilarea libertății religioase este foarte mic. În România, regimul comunist a prigonit fiecare grupare religioasă, iar, de multe ori, personalitățile marcante ale acestor comunități au fost condamnate la pierderea drepturilor sociale și la închisoare.

Ca orice regim politic totalitar, regimul comunist din România, în ciuda denumirii pe care a purtat-o, a dus o politică sistematică de distrugere a comunității sociale și spirituale a poporului român. [...] Regimul comunist a încercat să elimine, treptat, cel puțin din viața publică, sărbătorile și simbolurile religioase și să creeze un nou tip de «serbări» complet desacralizate, având o tentă politică. [...] Sărbătorile-festivitate întâlnită de cele mai multe ori și sub denumirea de serbare, a avut menirea schimbării centrului de greutate de la trăirea spirituală marxistă a serbării la golul spiritual al serbării, de la comunitate la simpla alăturare a indivizilor.³⁶

Asemenea altor regimuri totalitare, comunismul românesc nu s-a limitat la controlul politic sau economic, ci a vizat în mod direct structura profundă a societății: valorile, tradițiile și coeziunea spirituală. Această „distrugere sistematică” a fost o strategie de consolidare a puterii, prin eradicarea oricărei surse de autoritate sau identitate alternativă, în special a celor religioase și comunitare, considerate periculoase pentru ideologia oficială. Însă, „fără a mai invoca alte perioade de epidemie, e suficient să amintim că anii comunismului, ca regim politic uzurpator al libertății reli-

35 K. Sullivan, *The Inner Lives of Medieval Inquisitors*, The University of Chicago Press, Chicago, 2011, pp. 1-2.

36 O. Cucu, „Serbările de iarnă în regimul comunist”, în *Sociologie Românească*, vol. IV, Polirom, Iași, 2005, p. 150.

gioase, sunt încă mult prea aproape de noi pentru ca organizațiile religioase din România să-și fi pierdut anticorpii exercitării credinței religioase în vremuri tulburi.”³⁷

Această memorie a persecuțiilor religioase ar trebui reamintită mai des fiecărei generații, tocmai pentru a oferi o imagine obiectivă a degradării demnității umane atunci când omul devine persecutorul semenului său. Pentru a asigura o conviețuire pașnică, trebuie înțelese mecanismele care dau naștere persecuției religioase și eliminate din contextele sociale contemporane. Ignoranța, intoleranța și fanatismul sunt semințele din care se nasc conflictele religioase, iar educația are un rol crucial în prevenirea acestora. Nicio religie autentică nu poate justifica ura sau violența împotriva altora. Tocmai de aceea, trecutul trebuie cunoscut și asumat, pentru ca greșelile să nu fie repetate. Doar prin învățarea lecțiilor istoriei se poate construi o societate în care libertatea religioasă să fie o realitate trăită, nu doar un principiu declarat.

Concluzii

Libertatea religioasă este un drept fundamental, fără de care societatea ar intra în declin. Însă această libertate nu trebuie exercitată împotriva semenilor, mișcările religioase care propagă asemenea acte fiind incompatibile cu natura umană, ca creație a lui Dumnezeu. Adevărata libertate religioasă presupune respect reciproc. Orice formă de violență, discriminare sau ură justificată religios pervertește sensul profund al credinței. Dumnezeu a dăruit oamenilor libertatea conștiinței tocmai pentru ca relația cu El să fie autentică și voluntară. Când religia este transformată într-o armă, se pierde esența iubirii și a compasiunii care ar trebui să stea la baza ei. Societatea are datoria de a proteja acest drept, dar și de a sancționa derapajele care îl denaturează. Numai într-un climat de libertate responsabilă, credința poate deveni un factor de unitate, nu de dezbinare.

Pentru ca manifestarea libertății religioase să mențină relații pașnice între oameni, este necesară susținerea fermă a acelor elemente fundamentale care permit funcționarea păcii între indivizi cu orientări religioase diferite. Pornind de la demnitatea umană, la libertatea de conștiință, continuând

37 C. Raiu, *Libertatea religioasă între politică și politici. O analiză politică a stabardurilor internaționale, legislației naționale și practicii guvernamentale în pandemie*, Editura Universității din București, București, 2023, p. 44.

cu necesitatea dialogului și delimitarea clară între convingere și constrângere, eseul se încheie cu memoria istorică a persecuțiilor religioase.

Demnitatea umană este temelia oricărei conviețuiri sănătoase³⁸, pentru că recunoaște valoarea fiecărui individ, indiferent de credința sa. Respectarea demnității înseamnă a trata fiecare persoană cu aceeași considerație, fără discriminare religioasă. Libertatea de conștiință garantează faptul că fiecare om are dreptul de a-și forma propriile convingeri, fără frică sau presiune. Este un drept care trebuie protejat activ de societate, pentru a nu cădea în intoleranță sau fanatism. Dialogul în perimetrul religiei este o punte esențială de legătură, prin care diferențele sunt înțelese, nu condamnate. Este vitală diferențierea clară între convingere, care presupune alegere liberă și asumare personală, și constrângere, care anulează autenticitatea credinței. O societate care confundă cele două riscă să alunece în abuzuri și falsă moralitate. În acest sens, amintirea persecuțiilor religioase din trecut nu este doar un exercițiu istoric, ci o lecție morală necesară. Generațiile actuale și viitoare trebuie educate în spiritul libertății religioase.

Cele cinci elemente fundamentale – demnitatea umană, libertatea de conștiință, dialogul, delimitarea dintre convingere și constrângere, și memoria istorică – nu sunt doar concepte teoretice, ci instrumente concrete de construire a unor relații pașnice între oameni. Ele asigură echilibrul dintre diversitate și unitate. O societate care le cultivă devine un spațiu al libertății autentice, în care fiecare om își poate exprima credința fără teamă.

Bibliografie:

- ARDELEAN, Ben-Oni, *Evaluarea spiritualității creștine europene în post-modernism*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 2011.
- BEIT-HALLAHMI, B., ARGYLE, M., *The Psychology of Religious Behavior, Belief and Experience*, Routledge, London, 1997.
- BUNEA, Ioan, *Psihologia rugăciunii*, Limes, Cluj-Napoca, 2002.
- CIOPAȘIU, Mihail, „Argumentele teologice care au stat la baza demersului lui William Wilberforce de abolire a sclaviei în Imperiul Britanic”, în *Jurnal Teologic*, Vol. 18, Nr. 2, 2019.

38 Ioan-Gheorghe Rotaru, “Plea for Human Dignity”, în *Scientia Moralitas. Human Dignity - A Contemporary Perspectives*, The Scientia Moralitas Research Institute, Beltsville, MD, United States of America, 2016, Volume 1, pp. 29-43.

- ✦ CIOPAȘIU, Mihail, „Contribuția doctrinei Imago Dei la procesul abolirii sclaviei în Imperiul Britanic”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, Vol. 9, Nr. 1, 2021. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6560035>
- ✦ CIOPAȘIU, Mihail, „Lupta lui Martin Luther King Junior pentru demnitate umană și libertate religioasă”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, Vol. 7, Nr. 1, 2019. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6409995>.
- ✦ CIOPAȘIU, Mihail, „Nelson Mandela – un model al reconcilierii ca expresie a integrității și libertății de conștiință”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, Vol. 8, Nr. 2, 2020. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6354153>
- ✦ CIOPAȘIU, Mihail, *Pe urmele lui Dumnezeu în Ferentari*, Tritonic, București, 2020.
- ✦ CLARK, H. Walter, *The Psychology of Religion: An Introduction to religious Experience and Behavior*, Macmillan, New York, 1958.
- ✦ CORLĂȚEAN, Titus, „O perspectivă diplomatică asupra libertății de religie și credință”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, Editura Universitară, București, 2013.
- ✦ CUCU, Oancea, „Serbările de iarnă în regimul comunist”, în *Sociologie Românească*, vol. IV, Polirom, Iași, 2005.
- ✦ DAVIES, M. Patricia, RAMBO, R. Lewis, „Converting. Toward a Cognitive Theory of religious Change”, în Kelly Bulkeley (ed.), *Soul, Psyche, Brain. New Direction in the Study of Religion and Brain – Mind Science*, Palgrave, New York, 2005.
- ✦ DOBRIN, Emanuel, „Valori umane și libertate religioasă”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, Nr. 3/2022, Editions IARSIC, Les Arcs, 2022.
- ✦ DOBRIN, Emanuel, „Human Dignity, First-Order Factor of Human Personality”, in *RAIS Conference*, vol. 1, 8-9 August 2024. DOI:10.5281/zenodo.13712784
- ✦ DWORKIN, Ronald, *Life's dominion – An argument about abortion and euthanasia*, Harper Collins, Hammersmith, 1993.
- ✦ GEWIRTH, Alan, „Human dignity as the basis of rights”, in *The constitution of rights – Human dignity and american values*, eds. Michael J. Meyer and William Parent, Cornell University Press, Ithaca, 1992.
- ✦ GILL, Anthony, *The Political Origins of Religious Liberty*, Cambridge, University Press, 2008.

- ✦ GRIFFITHS, Bede, *The Golden String: An Autobiography*, Templegate Pub, Illinois, 1980.
- ✦ GRIFFITHS, Bede, *The Marriage of East and West: A Sequel at The Golden String*, Hymns Ancient & Modern Ltd, Illinois, 1982.
- ✦ ISTODOR, Gheorghe, „Libertatea de conștiință - darul special al Creatorului pentru om. Abordare interdisciplinară”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, Vol. 8, nr. 1, Editions IARSIC, Les Arcs, 2020.
- ✦ JOHNSON, Paul, *O istorie a lumii moderne*, Editura Humanitas, București, 2005.
- ✦ JUTHBERG, Christina, ERIKSSON, Sture, NORBERG, Astrid, SUNDIN, Karin, „Perceptions of conscience in relation to stress of conscience”, in *Nursing Ethics*, vol. 14, nr. 3, 2007.
- ✦ LANE, A. Dermot, *Stepping stones to other religions. A Christian Theology of inter-religious dialogue*, Orbis Books, Maryknoll, New York, 2011.
- ✦ MILL, Stuart, John, *Despre libertate*, Ed. a III-a, Humanitas, București, 2014.
- ✦ NUSSBAUM, Martha, Craven, *Frontiers of justice: Disability, nationality, species membership, the tanner lectures on human values*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 2006.
- ✦ RAIU, Cătălin, *Libertatea religioasă între politică și politici. O analiză politică a standardelor internaționale, legislației naționale și practicii guvernamentale în pandemie*, Editura Universității din București, București, 2023.
- ✦ RAWLINGS, Helen, *The Spanish Inquisition*, Blackwell Publishing, Malden MA, 2006.
- ✦ ROTARU, Ioan-Gheorghe, “A look at how the concept of human rights has evolved over time”, *Journal for Freedom of Conscience (Jurnalul Libertății de Conștiință)*, Vol. 11 No. 2 (2023), pp. 825-874. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10557901>
- ✦ ROTARU, Ioan-Gheorghe, “Libertatea religioasă – temelie a demnității umane”, în Daniela Ioana Bordeianu, Erika Androne, Nelu Burcea, *Manual pentru liderul Departamentului de Libertate religioasă*, Casa de editură “Viață și Sănătate”, București, 2013, pp. 210-215.
- ✦ ROTARU, Ioan-Gheorghe, “Plea for Human Dignity”, în *Scientia Moralitas. Human Dignity - A Contemporary Perspectives*, The Scientia Moralitas Research Institute, Beltsville, MD, United States of America, 2016, Volume 1, pp. 29-43.

- ✦ SALIBA, A. John, *Understandings New Religious Movements*, Alta Mira Press, Walnut Creek, 2003.
- ✦ SCHUMAN, Robert, *Pour l'Europe*, ed. a IV-a, Les éditions Nagel SA, Genève, 2005.
- ✦ SULLIVAN, Karen, *The Inner Lives of Medieval Inquisitors*, The University of Chicago Press, Chicago, 2011.
- ✦ VANHOOZER, J. Kevin, „Lumea – bine pusă în scenă? Teologia, cultura și hermeneutica”, în D. A. Carson, John D. Woodbridge (Ed.), *Dumnezeu și cultura. eseuri scrise în onoarea lui Carl F. Henry*, Editura Cartea Creștină, Oradea, 2006.
- ✦ VOGEL, B., HERMS, E., HONECKER, M., *Human dignity. Christian responsibility as a basis for the practice of politics*, Konrad Adenauer Stiftung, Berlin, 2007.
- ✦ WITTE John, Jr., *God's Joust, God's Justice. Law and Religion In the Western Tradition*, Eerdmans, Grand Rapids, 2006.
- ✦ *Declarația universală a drepturilor omului*,
- ✦ https://www.ohchr.org/sites/default/files/UDHR/Documents/UDHR_Translations/rum.pdf